

STADSFINANCIËN, OORLOG EN STAATSVORMING

Doesburg 1492-1648¹

Town finances, war and state formation. Doesburg 1492-1648

The late medieval and early modern accounts of the town of Doesburg are preserved relatively well. This source allows for an analysis of the town's finances on the mid-term during the period of the Habsburg-Guelders wars and the Dutch Revolt (1492-1648). The decades of war had a varying impact on the finances of Doesburg. During the Habsburg-Guelders wars little changed in the local finances. During the Dutch Revolt, however, the resources of the town government increased significantly due to newly introduced indirect taxes, while most costs for defence were covered by the central state. The changes in the fiscal and administrative organization on a regional level clearly strengthened the local finances during the Dutch Revolt.

Investerings in de stedelijke verdediging vormden in de late middeleeuwen een belangrijke stimulans voor de ontwikkeling van stedelijke financiën. Om de omvangrijke uitgaven voor het bouwen van verdedigingsmuren te kunnen dragen, moesten stedelijke besturen nieuwe belastingen uitschrijven en leningen aangaan. De renten over de leningen moesten vervolgens uit belastinginkomsten worden gedekt, wat de continuïteit van de nieuwe heffingen noodzakelijk maakte. Om de verhoogde inkomsten uit belastingen en leningen te beheren, nam de complexiteit van de stedelijke bestuurlijke organisatie toe. Zo eisten groepen in de stad of centrale elites controle op de toegenomen financiële handelingen zodat thesauriers werden aangesteld om op regelmatige basis een stedelijke boekhouding bij te houden. Nadat de oorlogsdreiging was verdwenen, bleef de financiële organisatie bestaan en werden de middelen aangewend voor andere projecten die de autonomie en het prestige van de stad ten goede kwamen.

---

1. Ik dank Marjolein 't Hart en de referenten voor hun grondige commentaren op een eerdere versie van dit artikel.

Een aantal historici stelde dat deze ontwikkeling van de stedelijke financiën plaatsvond in Franse steden tijdens de Honderdjarige Oorlog. Onder druk van de oorlogsdreiging ontwikkelden steden nieuwe belastingstechnieken en complexere fiscale administraties. Bovendien vond een belangrijke overdracht van fiscale rechten van het koninklijke gezag naar de steden plaats: de koning stond de steden toe de koninklijke belastingen te heffen en de inkomsten daaruit aan te wenden voor het bouwen van stadsmuren. Meer nog, de koninklijke belastingheffing stond bij aanvang van de vijandelijkheden nog in de kinderschoenen en werd pas echt uitgebouwd nadat de steden er de controle over verwierven ter organisatie van hun verdediging.² Deze historici lieten zich inspireren door de Belgische historicus Gilissen die gelijksoortige vaststellingen deed voor Zuid-Nederlandse steden.³

Het proces van administratieve en fiscale ontwikkeling onder druk van oorlog werd gedurende de vroegmoderne tijd doorgezet. De fiscale en bestuurlijke organisatie ontwikkelde zich echter steeds meer op bovenlokaal in plaats van op stedelijk niveau. Centrale vorsten kregen steeds meer bestuurlijke en financiële armslag. Zij organiseerden legers die het lokale niveau ontstegen en investeerden in het defensieve potentieel van grenssteden ter verdediging van een uitgestrekt grondgebied. Om dit alles te organiseren en te financieren, werden permanente centrale administratieve organen opgericht die een bovenlokale belastingheffing initieerden en die een openbare schuld aangingen.⁴ Eenvoudig uitgedrukt vond staatsvorming onder druk van oorlog tijdens

---

2. M. Wolfe, 'Walled towns during the French wars of religion (1560-1630)', in: J.D. Tracy (ed.), *City walls. The urban enceinte in global perspective* (Cambridge 2000) 317-348, aldaar 324; A. Rigaudière, 'Le financement des fortifications urbaines en France du milieu du XIe siècle à la fin du xve siècle', in: *Revue Historique* 109 (1985) 19-95; P. Contamine, 'Les fortifications urbaines en France à la fin du Moyen Age: aspects financiers et économiques', in: *Revue Historique* 260 (1978) 23-47; J. Glenisson en C. Higaumont, 'Remarques sur les comptes et sur l'administration financière des villes françaises entre Loire et Pyrénées (XIVe-XVIe siècles)', in: *Financiën en boekhouding der steden van de XIIIe tot de XVIe eeuw*. (Internationaal colloquium, Blankenberge 6-9 september 1962). Uitgegeven in de serie: *Pro Civitate. Collection Histoire, Historische Uitgaven* 7 (1964) 31-67, aldaar 44-51.

3. J. Gilissen, 'Les villes en Belgique. Histoire des institutions administratives et judiciaires des villes belges', in: *Recueils de la Société Jean Bodin*, VI-1, *La ville. Institutions administratives et judiciaires* (Brussel 1954) 597-600; Een gelijkaardig idee wordt ook geopperd door: H. van Werveke, *De Gentse stadsfinanciën in de Middeleeuwen* (Brussel 1934) 255; Of deze vaststellingen ook voor de steden in de noordelijke of oostelijke Nederlanden opgaan, is nog geen voorwerp van onderzoek geweest. Remi van Schaik vermeldt het niet in zijn artikel over het ontstaan van stadsrekeningen in de Nederlanden. R.M.W. van Schaik, 'Oorsprong en ontwikkeling van stadsrekeningen in de Nederlanden', in: *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis* 133 (1996) 144-162.

4. C. Tilly, *Capital, Coercion, and European States, AD 990-1990* (herziene paperback editie; Cambridge en Oxford 2002); R. Favreau en J. Glénisson, 'Fiscalité d'Etat et budget à Poitiers, au xve siècle', in: *De belasting in het raam van stad en staat* (Internationaal Collo-

de middeleeuwen op lokaal niveau plaats, terwijl staatsvorming in de nieuwe tijd steeds meer op bovenlokaal niveau plaatsvond.

Historici hebben verschillend geoordeeld over de impact van de bovenlokale staatsvorming en de schaalvergroting van oorlog op de bestuurlijke autonomie van steden. Een aantal onderzoekers wees erop dat steden steeds meer geldmiddelen moesten afstaan aan de centrale elite of de vorst. Veelal verkochten zij daartoe renten, waardoor ze in financiële problemen kwamen. In de late vijftiende eeuw gingen talrijke steden in Vlaanderen, Brabant en Holland (bijna) failliet aan de loodzware stadsschuld en blijvende vorstelijke verzoeken om geld. Om tot een oplossing te komen, moesten zij aankloppen bij de vorst die in ruil voor steun of kwijtschelding van belastingen controle op de stedelijke financiën eiste.⁵ Ook na 1500 ondervonden steden problemen met hun schuldenlast. Door renten voortaan op het niveau van het gewest te verkopen, verloren de steden weliswaar autonomie, maar werd de zware schuldbelasting opgeheven.⁶

De processen van schaalvergroting van de staat en van de oorlogvoering hadden ook op andere manieren een beperking van de stedelijke bestuurlijke autonomie tot gevolg. Marc Boone heeft voor Gent tijdens de periode 1384-1453 vastgesteld dat de toename van de fiscale eisen van de vorst betekende dat de leden van de lokale elite over minder gelden konden beschikken.⁷ Ook

---

quium, Spa 6-9 september 1964) Uitgegeven in de serie: *Pro Civitate. Collection Histoire, Historische Uitgaven* 13 (1966) 121-134; Voor de Nederlanden heeft James D. Tracy veel gepubliceerd over de ontwikkelingen in fiscaliteit en openbare schuld in de Habsburgse Nederlanden, zie onder meer: J.D. Tracy, *A financial revolution in the Habsburg Netherlands. Rent and Rentiers in the County of Holland, 1515-1565* (Berkeley etc. 1985); andere literatuur over de Nederlanden: B.R.H. Roosens, *Habsburgse defensiepolitiek en vestingbouw in de Nederlanden (1520-1560)*, 1, Tekst (Leiden 2005); J.W. Koopmans, *De Staten van Holland en de Opstand. De ontwikkeling van hun functies en organisatie in de periode 1544-1588* ('s-Gravenhage 1990).

5. R. van Uytven, *Stadsfinanciën en stadseconomie te Leuven van de XIIIe tot het einde der XVIIe eeuw* (Brussel 1961) 26-30; J.W. Marsilje, *Het financiële beleid van Leiden in de laat-Beierse en Bourgondische periode, 1390-1477* (Hilversum 1985) 38, 86-90, 129; J.P. Peeters, *De financiën van de kleine en secundaire steden in Brabant van de 12de tot het midden der 16de eeuw: het voorbeeld van Diest, Nijvel, Tienen, Zoutleeuw, Vilvoorde, Aarschot, Zichem, Geldenaken, Halen, Hannuit, Landen en Gembloers. Deel 1-3* (Antwerpen 1980) 43-128; I. Prins, *Het faillissement der Hollandsche steden: Amsterdam, Dordrecht, Leiden en Haarlem in het jaar 1494* (Amsterdam 1922); zie ook M.C. 't Hart en M. van der Heijden, 'Het geld van de stad. Recente historiografische trends in het onderzoek naar stedelijke financiën in de Nederlanden', in dit nummer.

6. M. van der Heijden, 'State formation and urban finances in sixteenth- and seventeenth-century Holland', in: *Journal of Urban History* 32 (2006) 429-450, aldaar 435-436; Tracy, *A financial revolution*.

7. M. Boone, *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)* (Gent 1990).

kleinere steden ondervonden negatieve effecten. Herentals moest in de zeventiende en de achttiende eeuw omvangrijke bedragen opbrengen om het regelmatige verblijf van een garnizoen te financieren. Het stadje kwam in de problemen en klopte aan bij de Raad van Brabant en de Staten van Brabant om steun.⁸

Anderzijds was het ook zo dat de onderhandelingspositie van steden en hun elites zich versterkte doordat de vorst steeds meer afhankelijk werd van de bereidwilligheid van de steden om geldmiddelen op te brengen. In Statenvergaderingen konden zij voorwaarden stellen aan de groeiende geldhonger van de vorst en zo enige inspraak in het landsbestuur verwerven.⁹ Het proces van staatsvorming op bovenlokaal niveau leidde dus niet zondermeer tot een vermindering van de bewegingsruimte en machtsbasis van lokale elites. Bovendien konden zij er veelal voor zorgen dat de toenemende behoefte aan belastinggeld niet door henzelf, maar vooral door bredere groepen in de lokale samenleving werd gedragen.¹⁰

De hoofdvraag van dit artikel is of de autonomie en de positie van de bestuurlijke stedelijke elite groeide dan wel afnam tijdens de ingrijpende processen van staatsvorming tijdens de overgang van de middeleeuwen naar de nieuwe tijd. Een analyse van de stadsfinanciën is een goede manier om deze vraag te beantwoorden. Stadsfinanciën bieden immers inzicht in de machtsbasis en bewegingsruimte van lokale elites. Ze kunnen ons tonen of lokale elites onder druk van oorlog eigen, stedelijke inkomsten afstonden aan bovenlokale staatsorganen, of juist een graantje konden meepikken van de nieuwe vormen van belastingheffing. Werden deze nieuwe vormen van belastingheffing buiten de lokale elites om ingevoerd, of werd een beroep op hen gedaan om de heffingen te implementeren? Van belang is ten slotte om te kijken naar de plaats van defensieve uitgaven in de stadsrekeningen, aangezien die een belangrijke motor vormden achter veranderingen in de fiscale en administratieve organisatie van stad en staat.

---

8. De steun die de Raad van Brabant bood, leidde overigens slechts in beperkte mate tot controle op de stadsfinanciën van kleinere steden zoals Herentals: J.M. Goris, 'De stadsfinanciën te Herentals tijdens de 17de en 18de eeuw. Enkele algemene beschouwingen', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis* 59 (1976) 3-24, aldaar 6-7, 19-22.

9. Over Statenvergaderingen in de Nederlanden: H.G. Koenigsberger, *Monarchies, States Generals and parliaments. The Netherlands in the fifteenth and sixteenth centuries* (Cambridge 2001); Koopmans, *De Staten van Holland en de Opstand*.

10. W.P. Blockmans, 'Finances publiques et inégalité sociale dans les Pays-Bas aux xive-xve siècles', in: J.P. Genet en M. Le Lené (eds.), *Genèse de l'état moderne. Prélèvement et redistribution* (Parijs 1986) 77-90. Voor een theoretische uitwerking van de machtsverhoudingen tussen centrale en lokale elites: W. te Brake, *Shaping history. Ordinary people in European politics 1500-1700* (Berkeley etc. 1998).

Deze vragen zal ik beantwoorden aan de hand van een concrete casus: het Gelderse stadje Doesburg tijdens de periode tussen 1492 en 1648. In dit tijdvak ondervond het staatsvormingsproces in de Nederlanden belangrijke impulsen door de langdurige oorlogen. Er zijn meerdere goede redenen om Doesburg als onderzoekscasus te kiezen. Ten eerste zijn de stadsrekeningen redelijk volledig bewaard. Bovendien vervulde Doesburg een belangrijke rol in de Gelders-Habsburgse oorlogen (1473-1543) en de Tachtigjarige Oorlog (1572-1648). De transformerende werking van oorlogsdreiging kan er dus goed worden onderzocht. Doesburg is tevens interessant omdat het een kleine stad was van ongeveer 2.000 inwoners. Peter Stabel wees er al op dat de ontwikkelingen van lokale financiën van kleine steden sterk afwijken van die van middelgrote en grote steden.¹¹ Ten slotte zal de analyse van de stedelijke financiën van een stadje uit de oostelijke Nederlanden een waardevolle aanvulling vormen op de Nederlandse historiografie die zich vaak vooral op Hollandse stadsfinanciën richt.

Bij de analyse van de stadsrekeningen is met clusterperiodes gewerkt. Voor de vroege periode zijn de rekeningen van de jaren 1496 tot 1507 gebruikt voor een diepgaande analyse. Ter vergelijking zijn ook de rekeningen van 1527, 1538, 1540 en 1543 nader bekeken. Voor de periode van de Opstand werd het inkomsten- en uitgavenpatroon van 1570 tot 1648 gevolgd. De samenstelling van de inkomsten en uitgaven is grondig geanalyseerd voor de cruciale periode van 1570 tot en met 1608.

De periode 1492-1543

In 1492 keerde de zoon van de overleden hertog Adolf, Karel van Egmond (1467-1538) terug uit Franse gevangenschap. De Gelderse Staten eerden hem als nieuwe hertog in plaats van Maximiliaan van Oostenrijk. Ze waren ervan overtuigd dat Karel van Egmond hun privileges en belangen beter zou beschermen dan een verre Habsburgse vorst. Dit was het startsein voor een lange strijd waarbij de Habsburgse vorsten Gelderland probeerden in te lijven bij hun Nederlandse gebieden en Gelderland een belangrijke bedreiging voor Brabant, Vlaanderen en Holland vormde.¹²

---

11. P. Stabel, “De tering naar de nering”? Urbanisatiegraad en openbare middelen. De kleinere steden in Vlaanderen (14de-16de eeuw)’, in: *Driemaandelijks tijdschrift Gemeentekrediet van België* 44 (1990) 53-63, aldaar 57-60.

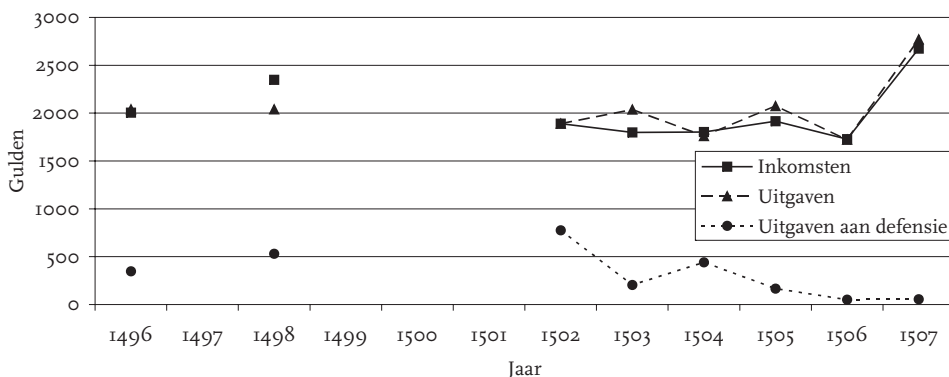
12. De strijd was eigenlijk al eerder begonnen, toen Karel de Stoute het hertogdom na de dood van Arnold van Gelre in 1473 bezette: W. Janssen, ‘De geschiedenis van Gelre tot het Tractaat van Venlo in 1543 – een overzicht’, in: M. Evers e.a. (eds.), *Het hertogdom Gelre. Geschiedenis, kunst en cultuur tussen Maas, Rijn en IJssel* (Utrecht 2003) 18-32, aldaar 30-32; J. Kuys, ‘Het hertogdom Gelre in de periode 1339-1543’, in: W. Koppers en F. Villanueva (eds.), *Van Gelre tot Gelderland. 650 jaar besturen van Gelderland* (Nijmegen 1989) 20-35.

Gelegen in het kwartier van Zutphen, geraakte Doesburg op twee manieren betrokken bij de strijd. Ten eerste was Doesburg doelwit van vijandigheden. Zo nam Filips de Schone de IJsselstad in de zomer van 1505 in hoewel die met duizend huursoldaten en 300 ruiters was bezet. De stad gaf zich zonder slag of stoot over en voegde zich pas in 1507 terug bij de partij van Karel van Egmond.¹³

Ten tweede moesten de inwoners van Doesburg bijdragen aan de hoge uitgaven aan het Gelderse huurleger. Toen Egmond in de jaren 1510 over Overijssel, Drenthe, Groningen en Friesland heerste, liepen deze kosten hoog op. Daarom instigeerde de hertog een uitbreiding van de hertogelijke ambtenarij naar Frans en Bourgondisch model; hij richtte een rekenkamer op en koos Arnhem als bestuurlijke hoofdstad. Om de huurlegers te kunnen betalen wendde hij zich regelmatig tot de Statenvergaderingen met de vraag om semi-permanente bedden. Bovendien verstrakte hij de procedures voor de inning van belastingen, stond hij minder vrijstellingen toe en voerde hij nieuwe indirecte heffingen in.¹⁴

Welke invloed ondervonden de stedelijke financiën van deze ontwikkelingen? Maakte de stadsthesaurier grote uitgaven naar aanleiding van de oorlogsomstandigheden? Een analyse van de meest volledig bewaarde rekeningen uit deze periode, vooral de jaren 1496 tot 1507, laat zien dat de oorlogshandelingen in geringe mate tot hogere uitgaven leidden.¹⁵

FIGUUR 1 *Inkomsten en uitgaven van de stadsthesaurier van Doesburg tussen 1496 en 1507 (in Hollandse gulden)*

13. *Holland in vroeger tijd: 18e eeuwse beschrijvingen van steden en dorpen in Noord- en Zuid-Holland*, bewerkt door C. Postma, 7, *Gelderland: geïllustreerde beschrijving van de graafschappen Culemborg en Buren; het kwartier van Zutphen, Doesburg, Doetinchem, Lochem en Grol en van de ambten, bannerijen en heerlijkheden van het platteland*, bewerkt door J.A.B.M. de Jong (Zaltbommel 1964) 230.

14. R.M.W. van Schaik, 'Taxation, public finances and the state-making process in the late Middle Ages: the case of the duchy of Guelders', in: *Journal of Medieval History* 19 (1993) 251-271, aldaar 265-266.

15. Het boekjaar liep van het moment van de jaarlijkse wisseling van de schepenen (22 februari) tot 21 februari van het volgende jaar.

De militaire uitgaven die in deze jaren tussen het twee en het 40 procent van de totale uitgaven besloegen, betroffen bijdragen aan de verdediging van naburige plaatsen en kosten voor de eigen verdediging. Zo voerde Doesburg in 1496 voor enkele honderden Rijnse guldens¹⁶ geld en levensmiddelen naar Tiel en naar Bommel waar de hertogelijke troepen op dat moment actief waren. Verder leverde Doesburg ook materiaal en arbeid voor de vestingwerken van Lichtenhorst. De kosten voor de eigen onmiddellijke veiligheid betroffen uitgaven aan de bolwerken, wachters op de poorten en langs de IJssel en gages en onkosten van soldaten. Het hoogste bedrag – bijna 500 Rijnse gulden, ofwel ruim een vierde van de totale uitgaven – werd in 1502 aan de inwoners van Doesburg betaald als vergoeding voor hun onkosten aan het onderhoud van soldaten.

Deze uitgaven werden uit de gewone inkomsten bestreden. Het stadsbestuur voerde in deze periode dus geen nieuwe heffingen in. Als zij meewerkten aan nieuwe hertogelijke heffingen – zoals een verhoging van de accijnzen – dan werd dit niet in de stadsrekeningen opgetekend. De inkomsten van de stad bestonden uit de zogenoemde stadsmiddelen – zoals de accijnzen op bier en op wijn en de rechten op de waag – en een aantal tollens. Verder betrof de stad ook inkomsten uit de verpachting van bezittingen, zoals de landgoederen net buiten de stad.¹⁷ Voornamelijk die laatste bron van inkomsten viel gedurende enkele jaren weg door het oorlogsgeweld in de onmiddellijke omgeving van de stad. Al met al was de structurele impact van de oorlogsuitgaven op de reguliere stadsfinanciën, zoals die in de stadsrekeningen werden weerspiegeld, gering.

Dat betekent niet dat de Doesburgse bevolking geen gevolgen ondervond van de oorlogshandelingen. Ook Doesburg verhoogde de belastingheffing wel degelijk. Naarmate de tijd vorderde, groeide het verzet in Gelre tegen de verhoogde belastingen en tegen de oorlog die de handel verstoortte.¹⁸ Net als de inwoners van bijvoorbeeld Nijmegen, verzetten die van Doesburg zich in 1526 tegen nieuwe heffingen. Om aan de hertogelijke strafexpeditie te ontkomen, liet het stadsbestuur de poorten en de bewaking versterken. De inspanningen waren tevergeefs want de hertog nam de stad in op Vastenavond 1527. Hoewel hij zich kort daarna formeel verzoende met het stadsbestuur, liet de hertog aan de rand van de stad een burcht bouwen om de stadsbevolking te bedwingen.

---

16. De Rijnse gulden werd in de veerteinde tot zestiende eeuw geslagen door de keurvorsten aan de Rijn. Deze munt werd in de oostelijke Nederlanden tot in de zestiende eeuw gebruikt. Een Rijnse gulden stond gelijk aan 28 stuivers.

17. R.A.D. Renting, 'Enige stedelijke bronnen van inkomsten te Doesburg', in: *BMGN* 60 (1961) 127-142.

18. P.J. Meij, 'Gelderland van 1492-153', in: P.J. Meij e.a. (ed.), *Geschiedenis van Gelderland*, II (Zutphen 1975) 13-78, aldaar 51-52.

Toen de hertog tien jaar later overleed, braken de inwoners het gehate gebouw tot op de grond af.¹⁹

De belastingen die aanleiding gaven tot zoveel onvrede lieten echter geen spoor na in de reguliere stadsrekeningen. Dat hoeft niet te betekenen dat het stadsbestuur helemaal niet was betrokken bij het organiseren van de directe belastingen, de zogenoemde pondschattingen. Ook het verhogen van accijnzen zal wellicht met hun medewerking hebben plaatsgevonden. De uitgaven aan verdediging werden niet helemaal in de gewone stadsrekeningen opgetekend. Het was heel gebruikelijk dat er aparte rekeningen werden bijgehouden voor specifieke onkosten of inkomsten.²⁰ Van de periode van de Gelders-Habsburgse oorlogen is voor Doesburg slechts één dergelijke rekening bewaard. Het betreft een overzicht van de onkosten die Doesburg had gemaakt voor het beleg van het huis Bair en van het huis Nijkerk in 1495.²¹ De totale uitgaven bedroegen toen 1.708 Rijnse gulden. Er wordt niet gespecificeerd met welke gelden Doesburg deze onkosten bestreed. Het was geen gering bedrag want de 'ordinaris'-uitgaven van de stadsthesaurier bedroegen in 1494 ook al een bedrag van 1.657 Rijnse gulden.

Dat we in de reguliere boekhouding van de stad slechts beperkte sporen van veranderingen onder druk van de oorlog kunnen terugvinden, hoeft dus niet te betekenen dat de stedelijke financiën als geheel geen invloed van de oorlog ondervonden. Niettemin kan worden vastgesteld dat de Gelders-Habsburgse vijandelijkheden in de reguliere boekhouding weinig veranderingen hebben voortgebracht. De mogelijke 'extraordinaris'-uitgaven werden niet dusdanig structureel dat ze in de reguliere boekhouding werden opgenomen. Dat blijkt uit de rekeningen van de jaren 1527, 1538, 1540 en 1543, waarin noch nieuwe inkomsten, noch belangrijke nieuwe uitgaven waren opgenomen.²² Oorlog bleek in deze periode geen belangrijke motor achter veranderingen in de stedelijke bestuurlijke en fiscale organisatie te zijn.

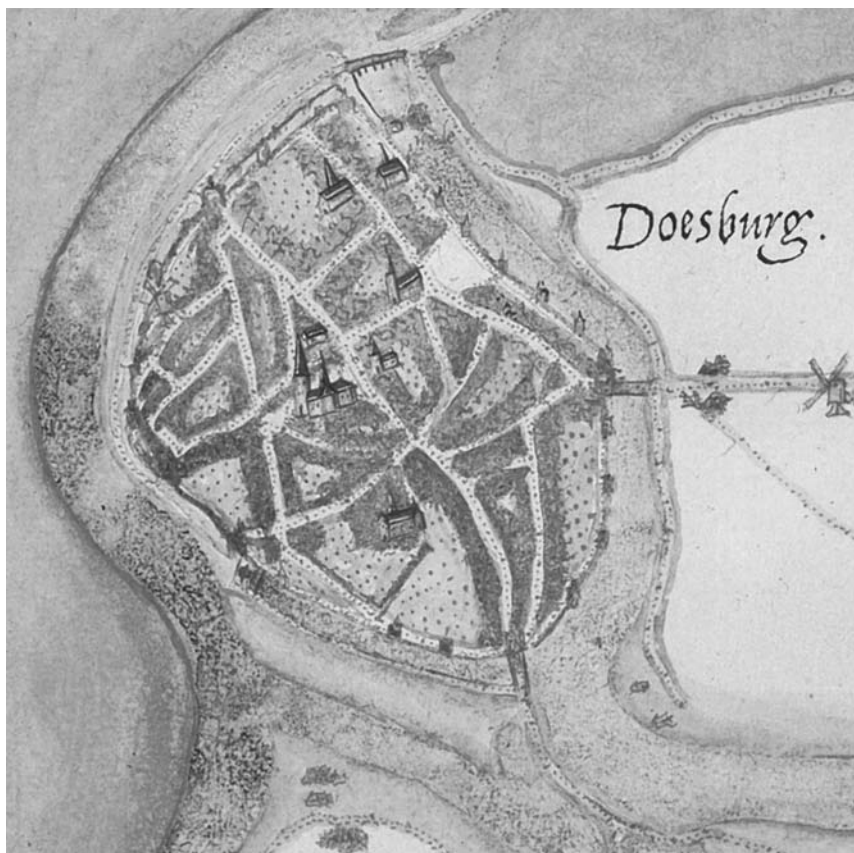
19. Streekarchivariaat De Liemers en Doesburg, Oud Archief Doesburg (verder OAD), inv. nr. 494, Acte waarbij hertog Karel zich verzoent met de stad Doesburg, 1527; Van Petersen, 'Doesburg als vesting- en garnizoenstad', in: J.W. van Petersen en E.J. Harenberg (eds.), *Doesburg, bijdragen tot de geschiedenis* (Doesburg 1987) 12-24, aldaar 17-18.

20. M. van der Heijden, 'Stadsrekeningen, stedelijke financiën en historisch onderzoek', *NEHA-Bulletin* 14 (1999) 129-166, aldaar 134; W.J. Koppers, *De stadsrekeningen van Geldern 1386-1423. Inleiding, teksteditie, indices* (Amsterdam 1992) 52-53. Dat was overigens niet altijd het geval, Goris, 'De stadsfinanciën te Herentals', 5.

21. OAD, inv. nr. 2554, Rekening van onkosten, gemaakt voor het beleg van het huis Bair en van Nijkerk, 1495.

22. OAD, inv. nrs. 902, 908, 911 en 912, Stadsrekeningen (1527, 1538, 1540 en 1543).

Afb. 1 Plattegrond van Doesburg door Jacob van Deventer, 1558 (foto: Universiteitsbibliotheek Amsterdam). Op de plattegrond is te zien hoe Doesburg aan de vooravond van de Opstand nog was omringd met Middeleeuwse stenen muren en rondelen.

De periode 1570-1590

De eerste decennia van de Opstand waren bijzonder onzeker voor de inwoners van Doesburg. Tot 1586 was de stad afwisselend in handen van beide vijandelijke partijen. In 1572 werd de stad eerst veroverd door de troepen van Willem van den Bergh en vervolgens heroverd door don Frederik.²³ Bij de Pacificatie van Gent (1576) viel Doesburg terug in handen van de rebellen. Door de militaire confrontaties in en om Doesburg moesten de inwoners veel soldaten binnen de muren dulden. De soldaten waren veelal slecht betaald en gedroegen

---

23. A. Huygen, *Beschrijving van het begin, opkomst en aanwas der stad Doesburg* (Nijmegen 1753) 127-129.

zich navenant. In de winter van 1580 verbleven bijna 1.800 soldaten in Doesburg; dat betekende een verdubbeling van de bevolking. Het gros van deze troepen bestond uit Engelse soldaten die weigerden te vertrekken vanwege achterstallige soldij. Na het uiteindelijke vertrek van deze vendels verbleven meestal tussen de vierhonderd en de duizend soldaten in de stad.²⁴

Een en ander gaf aanleiding tot zoveel onvrede dat burgers en boeren het heft in eigen handen namen en een geheim akkoord sloten met de koninklijke bevelhebber Taxis. In 1585 slaagden zij erin om het ‘Staatse’ garnizoen eruit te werken en koninklijke troepen binnen te laten. In de late zomer van 1586 heroverde de gouverneur- en kapitein-generaal van de Republiek, de graaf van Leicester Doesburg. Aangezien Norreys, de bevelhebber over de Engelse troepen, hem ondersteunde bij deze operatie, bevonden zich onder de troepen wellicht talrijke soldaten die de Doesburgers in de voorafgaande jaren het leven zuur hadden gemaakt.²⁵ Het nieuwe Staatse garnizoen stortte de Doesburgers andermaal in de ellende. Slecht betaald en gebrekkig bevoorraad verkeerden de troepen in 1588 in staat van muiterij.²⁶

De ellende die de inwoners van Doesburg in deze jaren kregen te verwerken, is een duidelijk voorbeeld van de moeilijkheden die staten ondervonden bij het uitbreiden van een nieuwe militaire, fiscale en administratieve organisatie. De Staten-Generaal of de kwartierstaten van Zutphen waren niet in staat de geldmiddelen bij elkaar te krijgen om de troepen te kunnen betalen. De vraag is aan de orde of het lokale bestuur er wel in slaagde om de nood hier enigszins te lenigen. Genereerde het stadsbestuur nieuwe inkomsten om de soldaten te kunnen bevoorraden en eventueel een voorschot op hun soldij toe te kennen? Was het zo dat – omdat het bestuur van het gewest en de generaliteit hier in gebreke bleven – het stadsbestuur pogingen ondernam om het gedrag van de soldaten te beheersen? Hoe werden deze gebeurtenissen weerspiegeld in de stadsrekeningen? Leidde één en ander tot een sterke toename van de inkomsten en de uitgaven? Waren defensieve uitgaven (opnieuw) een motor achter veranderingen in de fiscale en administratieve organisatie van de stad?

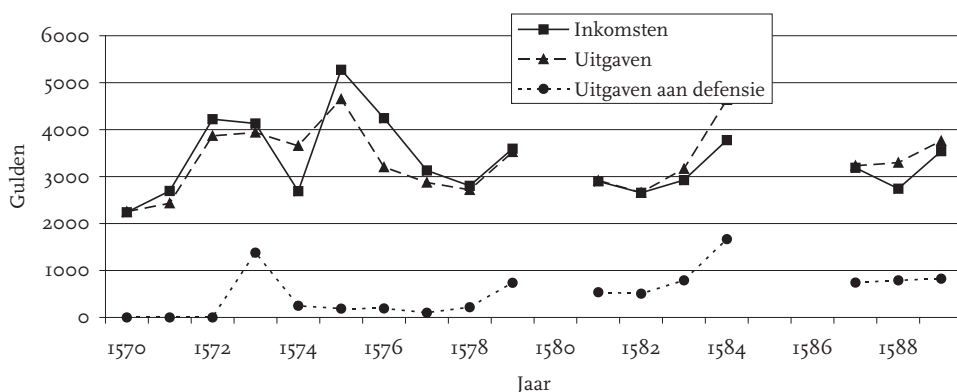
24. G. Vermeesch, *Oorlog, steden en staatsvorming. De grenssteden Gorinchem en Doesburg tijdens de geboorte-eeuw van de Republiek (1570-1680)* (Amsterdam 2006; te verschijnen in september 2006).

25. Huygen, *Beschrijving van het begin, 142-144*; J.W. van Petersen, “‘Hoe Doesburg in den jare 1586 door den graaf van Leicester werd veroverd.’” Aan de hand van een tot nog toe onbekende gravure’, in: *Mededelingenblad van stad en ambt Doesburg* 37/38 (1985) 7-9; J.S. Nolan, *Sir John Norreys and the Elizabethan military world* (Exeter 1997) 98.

26. OAD, inv. nr. 2574, Acte, waarbij de graaf Leicester aan de gouverneur der stad Doesburg... 15 november 1586; Nationaal Archief (verder NA), Staten-Generaal 1.01.01.01, inv. nr. 218, Loopende. Originele brieven rakende de gelegenheid van het garnizoen der stad Doesburg (1588).

In figuur 2 is het verloop van de inkomsten en uitgaven van de stadsthesaurier tijdens de eerste twee decennia van de Opstand opgetekend. De oorlogssituatie blijkt een duidelijke invloed te hebben op het inkomsten- en uitgavenpatroon van de stad, zoals dat in de stadsrekeningen is opgetekend.²⁷ De ‘uitgaven aan defensie’ betroffen onder andere het vervoeren van soldaten; het ontvangen van hoge militairen, het aankopen van levensmiddelen voor soldaten; het aankopen van turf en kaarsen voor de wachten en af en toe een lening aan een vendel soldaten als voorschot op de soldij. Gemiddeld werd in de jaren 1570-1590 ongeveer dertien procent van de uitgaven aan defensie besteed.

FIGUUR 2 Inkomsten en uitgaven van de stadsthesaurier van Doesburg tussen 1570 en 1590 (in Hollandse gulden)

Een belangrijke kostenpost was de zogenoemde ‘onraad’. Letterlijk betekende onraad: allerlei uitgaven. In de Doesburgse stadsrekeningen betreft het meestal uitgaven die in herbergen en het wijnhuis werden gemaakt als het stadsbestuur (hoge) gasten ontving, bij de wisseling van schepenen, bij het afhoren van de rekeningen of bij de verpachting van belastingen. In de periode 1570-1590 werd er gemiddeld 23 procent van de middelen aan besteed. Ook in andere steden werd aan deze vorm van geschenken aan gasten of aan leden van het stadsbestuur veel geld uitgegeven.²⁸

Peter Stabel stelde voor de gelijksoortige kleine stadjes Axel en Hulst vast dat de uitgaven aan deze ‘relatiegeschenken’ in tijden van onveiligheid stegen, omdat het stadsbestuur met het schenken van wijn legerbendes en hun aan-

27. Ook de piek in de grafiek voor het jaar 1575 kan wellicht door de oorlogsomstandigheden worden verklaard. Meer dan tien procent van de uitgaven ging toen naar de ‘restanten’, dat waren gelden die de rendant in het vorige boekjaar had moeten voorschieten.

28. Van Werveke, *De Gentsche stadsfinanciën*, 250-251; Kuppers, *De stadsrekeningen van Geldern*, 97-98.

voerders probeerde te vriend te houden.²⁹ Het verloop van deze kostenpost in de rekeningen van de Doesburgse thesaurier bevestigt deze analyse. De Doesburgse rekeningen getuigen inderdaad van intensief contact tussen de leden van het stadsbestuur en de garnizoensofficieren waarbij de wijn rijkelijk vloeiende en overvloedige maaltijden werden genuttigd. Exemplarisch zijn de vele visites die de burgemeesters en kapitein Symon Spaen in de loop van de jaren 1580 aan elkaar brachten. Tussen twee bezoeken verstreken soms nauwelijks twee weken. Bij de maaltijden waren vaak meer dan dertig gasten aanwezig.³⁰

Om de toegenomen kosten te bestrijden, genereerde het stadsbestuur nieuwe inkomsten. Zo breidde de magistraat de stedelijke accijnzen in 1574 uit met een brandewijnaccijns en met het zogenoemde 'opgeld' op de wijnen.³¹ Dat laatste kwam neer op een verdubbeling van de wijnaccijns. Verder werd de bieraccijns tijdens de jaren 1570 tot 1590 stelselmatig verhoogd.³² Dat de verhoging van deze indirecte heffingen niet tot een structurele toename van de inkomsten leidde, hoeft niet te verwonderen. De belastingen werden geïnd door openbare verpachtingen, die in deze moeilijke jaren uiteraard weinig in trek waren.

In de jaren waar sprake was van uitzonderlijk hoge uitgaven, genereerde het stadsbestuur incidentele inkomsten. Ten eerste organiseerde de magistraat vermogensheffingen, waarbij burgers per koe die ze op de stadswelden lieten grazen een fors bedrag van twintig gulden moesten betalen.³³ De vetweiderij van koeien op de stadswelden was een belangrijke bron van inkomsten voor burgers.³⁴ De meeste poorters betaalden een heffing over drie koeien. De heffing leverde omvangrijke bedragen op: in 1575 maakte de opbrengst van de vermogensbelasting meer dan de helft van de totale inkomsten uit.³⁵

Ten tweede ging het stadsbestuur leningen aan. Het ging vermoedelijk om gedwongen leningen gezien de relatief lage rentevoet van zes procent. De leden van de magistraat en de pachters van stedelijke accijnzen en goederen waren de belangrijkste crediteuren. Zij moesten wellicht het voorbeeld geven.

29. P. Stabel, 'De stedelijke financiën van Axel en Hulst in de vijftiende en zestiende eeuw: algemene kenmerken en beleidsopties', in A.M.J. Kraker, H. Van Royen en M.E.E. de Smet (eds.), *'Over den vier Ambachten': 750 jaar Graaf Jansdijk* (Kloosterzande 1993) 685-696, aldaar 691.

30. OAD, inv. nrs. 954, 958 en 960, Stadsrekeningen 1581-1582, 1583-1584, 1584-1585.

31. OAD, inv. nr. 941, Stadsrekening (1574).

32. OAD, inv. nrs. 934-967, Stadsrekeningen (1570-1589).

33. In 1574 bedroeg het dagloon van een ongeschoolde arbeider 3 stuivers, een timmerman kreeg 6 stuivers per dag. Een timmerman moest dus 67 dagen werken om 20 gulden te kunnen betalen.

34. *Holland in vroeger tijd*, deel 7, 232; J.W. van Petersen, *Reizen is tol betalen. De verkeersontwikkeling in en om het gebied van Rijn en IJssel tot de Bataafse omwenteling van 1795* (Aalten 2002) 102.

35. OAD, inv. nr. 943, Stadsrekening (1575).

De stad betaalde slechts bij een minderheid van de leningen de rente uit in geld. Een groot aantal leningen geschiedde in ruil voor bijkomende rechten op de stadsweiden.³⁶ De oorlog had dus duidelijk invloed op de stadsfinanciën. Het stadsbestuur nam met andere woorden een deel van de oorlogslasten op zich. Dat het stadsbestuur extra middelen verwierf door het heffen van directe belastingen is ook te zien bij kleine Vlaamse steden. Eeklo of Kaprijke maakten zelfs helemaal geen gebruik van indirecte heffingen of assisen.³⁷

De grootschalige aard van de oorlog maakte echter dat het stadsbestuur niet kon volstaan met deze oplossing. Een bredere zoektocht in de lokale archieven maakt immers duidelijk dat het engagement van het stadsbestuur maar betrekkelijk was. Zo nam het stadsbestuur in de jaren 1579-1582 in vergelijking met de stadsbevolking slechts in zeer geringe mate de lasten van de oorlog op zich. In de jaren 1579, 1580, 1581 en 1582 gaf de burgerbevolking respectievelijk 9.724 gulden, 104.032 gulden, 10.436 gulden en 88.830 gulden uit.³⁸ De uitgaven van de stadsthesaurier bedroegen in de jaren 1579, 1581 en 1582 respectievelijk slechts 2.347 gulden, 1.944 gulden en 1.773 gulden.³⁹

Een vergelijking met de periode van de Gelders-Habsburgse oorlog dringt zich op. Zoals we zagen schoten de inwoners van Doesburg in 1502 eveneens een omvangrijk bedrag – 500 Rijnse guldens – voor onderhoud en betaling van soldaten die binnen de muren verbleven. De stadsthesaurier tekende de terugbetaling van dit bedrag op in de rekeningen. Die uitgave betrof toen een kwart van de totale uitgaven. De bedragen die in de late zestiende eeuw nodig waren voor het onderhoud van soldaten vertegenwoordigden echter een veelvoud van de gebruikelijke inkomsten of uitgaven van de stadsthesaurier. Als het stadsbestuur hier een antwoord op wenste te vinden, dan moest die ingrijpende maatregelen nemen om de inkomsten te verhogen. Samenwerking met andere steden en bovenlokale bestuurlijke organen was daarbij geboden.

In deze eerste decennia van de Opstand was er dus sprake van rechtstreeks geldverkeer tussen de burgerbevolking en de soldaten. Noch de lokale overheid, noch de bovenlokale overheden beschikten over een afdoende admini-

---

36. OAD, inv. nrs. 934-943, Stadsrekeningen 1570-1575; OAD, inv. nr. 1466, Register van verpachting van stedelijke inkomsten en bezittingen, 1582-1611.

37. Stabel, 'Tering naar de nering', 58.

38. OAD, inv. nr. 2573, Oncosten der stad Doesborch vande 9 februari 1579 bis 25 juni 1582. Het valt overigens te betwijfelen of de inwoners van Doesburg inderdaad dergelijke grote bedragen moesten ophoesten. De opgetekende bedragen waren het resultaat van een berekening van de vergoeding waar soldaten normaliter recht op hadden. Het is zeer waarschijnlijk dat een groot deel van de genoemde bedragen niet van de stedelingen maar van de plattelandsbevolking uit de omgeving werd geroofd. Het feit dat soldaten ondervoed en onderbetaald waren, betekent ook dat een groot deel van deze bedragen nooit werd opgebracht.

39. OAD, inv. nrs. 950, 954 en 956, Stadsrekeningen 1579, 1581 en 1582.

stratieve en fiscale organisatie om deze geld- en goederenstromen te beheersen. Om hier verandering in te brengen, zouden nieuwe belastingen moeten worden ingevoerd die een meer geregelde soldijbetaling mogelijk zouden maken. Het geldverkeer dat toch al bestond, zou op die manier voortaan via de handen van de autoriteiten gaan. Het proces van staatsvorming zou zich moeten doorzetten.⁴⁰

Het stadsbestuur van Doesburg zag hier inderdaad een taak voor zichzelf weggelegd. Terwijl de Doesburgse afgevaardigden op de Landdag te Arnhem in 1577 nog weigerden in te stemmen met gewestelijke accijnzen, deden zij dat in december 1583 wel. Zij stelden daarbij twee belangrijke voorwaarden: dat de opbrengst zou worden gebruikt voor het onderhoud van het lokale garnizoen en voor de aankoop van turf en kaarsen voor de wachten en dat soldaten geen vrijstelling zouden krijgen van de belastingen.

Hoewel de steden van het kwartier van Zutphen zich uiteindelijk bereid verklaarden om de accijnzen in te voeren, kon de nieuwe belasting voor 1590 door de verslechterende militaire situatie niet worden geïnd.⁴¹ De oorlog had niettemin een belangrijke verandering in de belastingheffing en in de organisatie van de regionale staat voortgebracht. Oorlog fungeerde nu wel degelijk als motor achter de ontwikkeling van de fiscale en administratieve organisatie.

De periode 1590-1648

Toen de hertog van Parma zich in de jaren 1590 meer met het Franse strijdtoneel diende te bemoeien, kon Doesburg zich enigszins ontspannen. Pas in 1598 keerde het strijdgewoel terug naar de omgeving van Doesburg. In 1598 en 1599 streden de Staatse en de koninklijke troepen om het nabij gelegen Doetinchem.⁴² Opnieuw moest Doesburg een omvangrijk garnizoen huisvesten. Weer kampten de soldaten 'met armoede en sieckelijke gesteltenisse'.⁴³ Tijdens de jaren voor het Twaalfjarig Bestand was de militaire situatie bijzonder onzeker. Uit vrees voor een dreigende invasie van Spinola versterkten de Staten-Generaal het Doesburgse garnizoen in de winter van 1605-1606 tot

---

40. I.A.A. Thompson, "Money, money, and yet more money!" Finance, the fiscal-state, and the military revolution: Spain 1500-1650', in: C. Rogers (ed.), *The military revolution debate. Readings on the military transformation of early modern Europe* (Oxford 1995) 273-298, aldaar 289.

41. Gelders Archief (verder GldA), Handschriftenverzameling, inv. nr. 508 54^E, Stukken van landzaken, f. 194; Huygen, *Beschrijving van het begin*, 136.

42. J. Israel, *The Dutch Republic. Its rise, greatness, and fall 1477-1806* (4de druk; Oxford 1998), 253; Van Petersen, 'De vesting Doesborgh in het jaar 1598'.

43. Resolutiën der Staten-Generaal van 1576-1609, 14 dln., N. Japikse (ed.) ('s-Gravenhage 1917-1971), x, 28 november 1598, 30 november 1598.

1.350 soldaten. Gedurende de zomer en het najaar van 1606 richtten de Spaanse troepen een ware ravage aan in het kwartier van Zutphen.⁴⁴

Ondanks de blijvende oorlogsellende, kwam de inning van de gemene middelen vanaf de jaren 1590 toch op gang. Aanvankelijk werd de opbrengst daaruit integraal gestort in de stedelijke schatkist. Het stadsbestuur had immers afgedwongen dat de opbrengst voor plaatselijke militaire onkosten kon worden aangewend. Een plaatselijk bestuurslid was dan ook verantwoordelijk voor de inning van de heffing. De Staten-Generaal – die haar autoriteit ontleende aan de afspraken die in de Unie van Utrecht waren gemaakt – eiste echter in 1598 dat de Staten van het kwartier van Zutphen de accijnzen in het openbaar zouden verpachten.⁴⁵

Onder druk van de generaliteit aanvaardde de kwartiersvergadering in 1598 ook de invoering van de gemene middelen op het platteland.⁴⁶ In ruil voor de uitbreiding van de accijnzen tot het platteland, eisten de edellieden van het kwartier dat de opbrengst van de accijnzen van de steden de ontvanger van het kwartier zou toekomen. In elk kwartier van het gewest Gelre werd een ontvangergeneraal aangesteld om de inkomsten uit de gemene middelen te beheren. Hij werd in het kwartier van Zutphen vanaf 1592 bijgestaan door Gedeputeerde Staten, die onder meer als taak hadden de invoering van de nieuwe belasting te bevorderen.⁴⁷

Samen met de overige stemgerechtigde steden ging Doesburg akkoord met het afdragen van de opbrengsten aan de ontvangergeneraal van het kwartier, op voorwaarde dat de steden een vast deel van de opbrengst zouden mogen behouden om er de plaatselijke militaire uitgaven mee te bekostigen.⁴⁸

---

44. OAD, inv. nr. 2576, 'Monsterrollen', 1605-1742; GldA, Archief van de Staten van het kwartier van Zutphen en hun gedeputeerden (verder Archief Staten van Zutphen), inv. nr. 1637, Oorlogsschade, 1606; 'Korte Erzehlung alle der Vestungen, Besatzungen, Kriegvolcks und Bevehlholder der beiden Niederländische Kriegenden theile wie sie Ao 1608 in Sommer gewesen', in: F.G.J. ten Raai en D. de Bas, *Het Staatsche leger*, 11, *Van het vertrek van de graaf van Leicester tot het sluiten van het Twaalfjarig bestand (1588-1609)* (Breda 1913) 383-420, aldaar 160, 395.

45. GldA, Archief Staten van Zutphen, inv. nr. 93, Kwartiersrecessen, 8 april 1598; Archief Staten van Zutphen, inv. nr. 1653, Repertorium kwartiersrecessen, 11 april 1598.

46. Enkele jaren eerder waren de gemene middelen in Holland ook al tot het platteland uitgebreid, J.M.F. Fritschy, 'A "financial revolution reconsidered": public finance in Holland during the Dutch Revolt, 1568-1648', in: *Economic History Review* 56 (2003) 57-89, aldaar 68-69.

47. F. Keveling Buisman, 'Een "gemeine landstregierung" voor Gelre en Zutphen? De mislukte pogingen om in het gewest Gelre en Zutphen tot één College van Gedeputeerde Staten te komen', in: A.M.J.A. Berkvens en G.H.A. Venner (eds.), *"Om daarmede vrijelijk te doen naer wilde ende welgevallen". Rechtshistorische opstellen aangeboden aan Prof. Mr. A. Fl. Gehlen* (Maastricht 1998) 159-188, aldaar 167-168.

48. GldA, Archief Staten van Zutphen, inv. nr. 1653, Repertorium kwartiersrecessen, 21 april 1602.

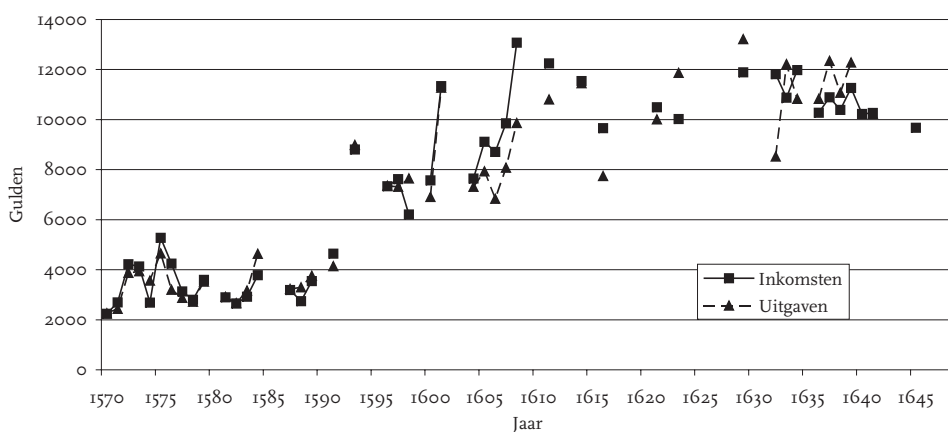

De stedelijke afgevaardigden kregen hun zin, maar het aandeel dat ze mochten behouden zou van meet af aan een punt van discussie zijn en geregeld worden gewijzigd. Vanaf 1606 kreeg Doesburg een vierde, tussen 1608 en 1614 de helft, tussen 1614 en 1622 een derde en na 1622 een vijfde van de plaatselijke inkomsten uit de gemene middelen.⁴⁹

De beslissing de middelen via openbare verpachting te innen, wierp duidelijk vruchten af. Terwijl de plaatselijke ontvanger in 1596 een bedrag van 1.400 gulden inde, leverde de openbare verpachting in 1600 meer dan het dubbele, 3.200 gulden, op.⁵⁰ Aangezien soldaten niet vrijgesteld waren van de accijnzen, bracht hun verbruik grote inkomsten voor de stadskist op. In de jaren voor het Bestand, toen veel troepen in de stad waren wegens de dreiging die van Spinnola uitging, evolueerde de opbrengst van de gemene middelen van ongeveer 4.000 gulden naar meer dan 13.000 gulden. De stadsthesaurier ontving hier steeds een groot deel van.⁵¹

In figuur 3 is weergegeven hoe het inkomsten- en uitgavenpatroon van de Doesburgse stadsthesaurier evolueerde na 1590. Om de breuk met de periode voor 1590 duidelijk weer te geven, zijn de gegevens van figuur 2 ook meegenomen. Zowel de inkomsten als de uitgaven van de thesaurier verdubbelden en bleven stijgen tot het sluiten van het Bestand.

FIGUUR 3 *Inkomsten en uitgaven van de stadsthesaurier van Doesburg tussen 1570 en 1648 (in Hollandse gulden)*

49. OAD, inv. nrs. 969-1.086, Stadsrekeningen 1590-1648; GldA, Archief Staten van Zutphen, inv. nr. 1653, Repertorium kwartiersrecessen, 2 april 1622.

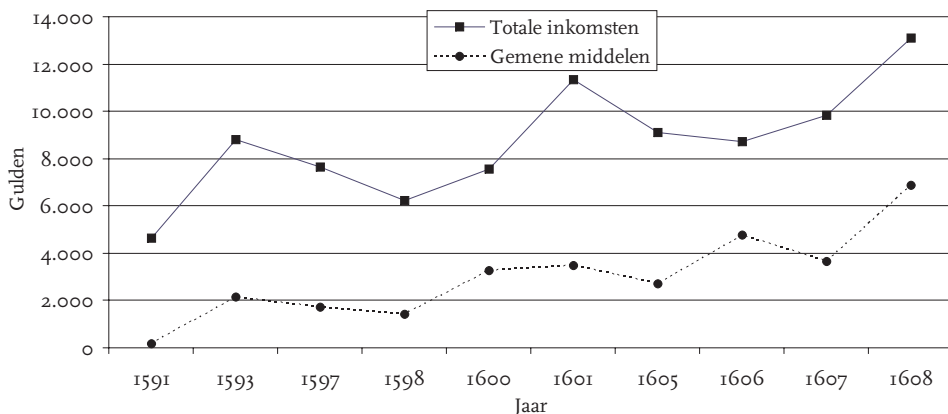
50. OAD, inv. nrs. 979 en 990, Stadsrekeningen (1596, 1600).

51. OAD, inv. nrs. 998-1.003, Stadsrekeningen (1604-1606).

De toename van de inkomsten is in belangrijke mate te verklaren door de gelden die de stadsthesaurier uit de gemene middelen betrok. In figuur 4 is weergegeven hoe de totale inkomsten van de stadsthesaurier zich verhielden tot de nieuwe inkomsten uit de gemene middelen. Vanaf 1593 maakten de gemene middelen een vijfde van de totale inkomsten uit; daarna was dat veelal een derde of zelfs de helft. Deze vaststelling laat duidelijk de conclusie toe dat de invoering van bovenlokale belastingen onder druk van oorlog de lokale financiën versterkte.

FIGUUR 4 *Totale inkomsten en inkomsten uit gemene middelen van de stadsthesaurier van Doesburg tussen 1591 en 1608 (in Hollandse gulden)*

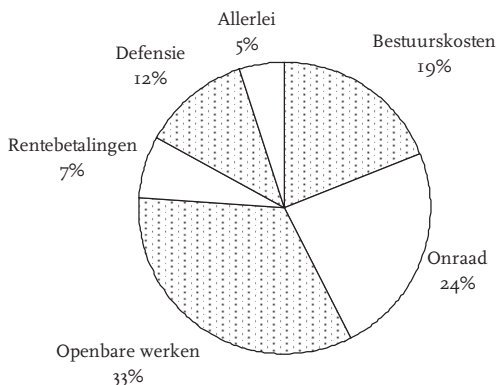
De onderhandelingspositie van Doesburg was sterk genoeg om een belangrijk deel van de nieuw vrijgemaakte middelen op te eisen. Het stadsbestuur kon dit vooral afdwingen met het argument dat de stadsthesaurier extra uitgaven moest doen door de oorlogsomstandigheden. Deze uitgaven betroffen onkosten voor de inkwartiering van soldaten en uitgaven aan turf en kaarsen voor de wachten op de stadsmuren. In 1594 was met de Raad van State afgesproken dat de generaliteit de kosten van inkwartiering zou dragen, op voorwaarde dat Doesburg steeds de inkwartiering van twee vendels zou financieren.⁵² Aangezien Doesburg haar inkomsten uit de gemene middelen verloor toen de stadswallen in 1674 door de Fransen tot de grond werden afgebroken, was het verband tussen het recht op een deel van de gemene middelen en de militaire uitgaven voor de tijdgenoten zeer duidelijk.⁵³

52. *Resolutien Staten-Generaal*, VIII, 28 november 1594.

53. OAD, inv. nrs. I.139-I.141, Stadsrekeningen (1675-1677).

Als we echter naar de samenstelling van de uitgaven kijken, dan lijken die voor defensie eerder gering, zeker in vergelijking met de inkomsten uit de gemene middelen die evolueerden van de 1.700 gulden in 1593 tot niet minder dan 6.864 gulden in 1608. De kostenpost ‘defensie’ vertegenwoordigde gemiddeld twaalf procent van de totale uitgaven. Dat stond gelijk aan een bedrag tussen de 560 en de 1.300 gulden (zie figuur 5).

FIGUUR 5 Samenstelling van de gemiddelde uitgaven van de stadsthesaurier van Doesburg tussen 1591 en 1608 (procentueel)

De genoemde bedragen betreffen voornamelijk uitgaven aan kaarsen en turf voor de wachten. Het valt op dat geen uitgaven aan inkwartiering in de stadsrekening zijn opgetekend. De serviesmeester, een lid van de magistraat die de inkwartiering van soldaten regelde, hield een aparte boekhouding bij. Uit die rekeningen blijkt dat de serviesmeester rechtstreeks geld kreeg van de pachters van de gemene middelen.⁵⁴ Het deel van de gemene middelen dat de stadsthesaurier toekwam, kwam echter niet terecht bij de serviesmeesters: deze geldmiddelen werden bij de inkomsten geboekt terwijl inkwartiering geen uitgavenpost was. De uitgaven aan defensie waren dus gering terwijl de inkomsten van de stadsthesaurier groeiden. Maar als de gestegen uitgaven niet door een stijging van de militaire kostenposten kunnen worden verklaard, waar gingen de extra middelen dan wel heen?

De ‘bestuurskosten’ – dat waren de uitgaven van schepenen en de lonen van stadspersoneel – waren een belangrijke uitgavenpost. De stadsthesaurier besteedde er gemiddeld een vijfde van zijn middelen aan. Een nieuwe post bij de lonen was die van de wachtmeesters en de konstabels. De wachtmeester werd aangesteld om op de defensieve sterkte van de stad toe te zien. De functie

54. OAD, inv. nrs. 2.607-2609, Rekeningen van de serviesmeesters (1596-1601, 1625-1630).

werd in deze jaren door een lid van de vroedschap Johan Gyginck en een van zijn familieleden waargenomen. Samen kregen zij daarvoor een jaarlijks traktement van 513 gulden. De konstabels waren kanonniers. Zij kregen 180 gulden traktement.⁵⁵ Deze nieuwe loonkosten kunnen de toename van deze kostenpost in absolute termen gedeeltelijk verklaren. De totale uitgaven aan bestuurskosten bedroegen immers gemiddeld 1460 gulden. Deze stijging was in ieder geval ook gerelateerd aan de oorlog.

Wat opvalt, is dat het aandeel van de ‘onraad’ in de totale uitgaven van de stadsthesaurier ongewijzigd bleef. In absolute termen namen de uitgaven aan wijnschenken even snel toe als de totale uitgaven. Dat betekent dat ze meer dan verdubbelden. Zoals hierboven werd beschreven, bevatte de kostenpost ‘onraad’ vaak uitgaven van militaire aard. Bij een blijvende aanwezigheid van grote troepen soldaten bleef de magistraat wijn schenken om een goede omgang met de militaire leiding te bevorderen. Maar vooral de verpachting van de gemene middelen bracht ook het verbruik van grote hoeveelheden wijn met zich mee. In 1607 werd daarbij bijvoorbeeld voor meer dan 200 gulden aan wijn geschonken. In dat jaar kostten de lonen van de timmerlieden in dienst van de stad alleen al een dergelijk bedrag.⁵⁶

Zoals in de meeste steden maakten de kosten aan openbare werken een belangrijk deel uit van het totale uitgavenpakket. De Doesburgse stadsthesaurier besteedde hieraan in de loop van de jaren 1591-1608 gemiddeld een derde van de uitgaven. Ook tijdens de eerste twee decennia van de Opstand en tijdens de jaren 1496-1507 namen de openbare werken een dergelijk aandeel van de uitgaven in. Dat deze kostenpost niet aan belang toenam is enigszins verbaazingwekkend. In de loop van de jaren voor het Bestand werden de oude middeleeuwse muren van de IJsselstad immers afgebroken en vervangen door brede aarden wallen. De totale kostprijs van de vestingwerken van Deventer bedroeg bijvoorbeeld meer dan 200.000 gulden, en bracht een aanzienlijke last voor de stadsfinanciën met zich mee.⁵⁷

Dat de werkzaamheden aan de fortificaties weinig sporen in de stadsrekeningen hebben nagelaten, heeft waarschijnlijk te maken met de geringe betrokkenheid van de magistraat bij die werken. De transformatie was grotendeels het initiatief van de stadhouder Maurits en de generaliteitsinstellingen. Het stadsbestuur was geen formele partner bij het vaststellen en uitvoeren van

---

55. OAD, inv. nr. I.001, Stadsrekeningen (1601).

56. OAD, inv. nr. I.003, Stadsrekeningen (1606), vergl. P. Stabel, ‘Van schepenen en ontvangers. Politieke elite en stadsfinanciën van Axel en Hulst’, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 18 (1992) 1-21, aldaar 18-20.

57. De werken aan fortificaties vertegenwoordigden in de jaren 1596-1621 tussen het 28 en het 36 procent van de uitgaven van de thesaurier van Deventer, P. Holthuis, *Frontierstad bij het scheiden van de markt. Deventer: militair, demografisch, economisch; 1578-1648* (Deventer 1993) 78-86.

Afb. 2 Plattgrond van Doesburg door Arend van Slichtenhorst, 1654 (foto: Streekarchivariaat De Liemers en Doesburg). Deze plattgrond toont de ingrijpende veranderingen in de stedelijke verdediging tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw. Omdat de Generaliteit de kosten van de fortificaties droeg, ondervond Doesburg geen financiële problemen door de werkzaamheden.

de plannen en kon slechts op informele wijze de besluitvorming hieromtrent beïnvloeden. Behalve enkele conflicten, lieten de heren bestuurders zich de werken welgevallen: de vervanging van de stadsverdediging hadden zij zelf nooit kunnen financieren.⁵⁸

Het is natuurlijk mogelijk dat de middelen die aan 'openbare werken' werden besteed ook de fortificaties toekwamen. In relatieve zin namen de uitgaven hieraan niet toe, maar in absolute zin wél. Terwijl de maximale uitgaven tot 1589 rond de duizend gulden bedroegen, was dit vanaf 1593 tussen de 2.000 en de 3.500 gulden. In de jaren 1606-1608 bedroegen de uitgaven steeds rond de 3.500 gulden. Vermoedelijk droeg de stad dus wel bij tot de fortificatiewerken. Toch viel dat allemaal in het niet vergeleken met de kosten die een grote stad als Deventer zelf moest dragen.

58. Zie voor een uitwerking van deze problematiek: Vermeesch, *Oorlog, steden*.

De uitgaven in verband met de stedelijke schulden vertegenwoordigden een stabiel maar gering deel van de totale onkosten. Er werden nauwelijks nieuwe renten uitgeschreven. Dit hoeft niet te verbazen. Peter Stabel stelde al vast dat kleine Vlaamse steden (tot 2000 inwoners) een geringe rentelast kenden in de zestiende eeuw.⁵⁹ Bovendien viel Doesburg als grensstad grote onzekerheid te beurt, met alle gevolgen van dien voor de kredietwaardigheid van de stad. Bovendien was er in het kwartier van Zutphen in de late zestiende eeuw geen traditie van een openbare stedelijke schuld. Tegen het begin van de Opstand was er in de stad Zutphen nauwelijks sprake van een duurzame openbare schuld.⁶⁰ Toen de oorlog in het laatste kwart van de zestiende eeuw uitbrak, ging de thesaurier van Doesburg wel leningen aan, maar deed hij dit in ruil voor bijkomende rechten op de stadswelden in plaats van een rente in geld. Na 1590 betrok de thesaurier nauwelijks inkomsten uit leningen.⁶¹

Al met al valt het op dat er in relatieve zin weinig veranderingen optraden in het uitgavenpatroon van de stad. In absolute zin verdubbelden de totale uitgaven echter zodat ook binnen de verschillende kostenposten een verdubbeling kan worden vastgesteld. De gestegen uitgaven kwamen slechts gedeeltelijk voort uit de oorlogsomstandigheden. De thesaurier betaalde in beperkte mate mee aan de vestingwerken en er waren wat meer loonkosten voor nieuwe functies. De heren van de magistraat nuttigden ook meer wijn bij de verpachting van belastingen en bij het bezoek van officieren van het garnizoen.

De inkomsten en uitgaven van de thesaurier bleven op een stabiel hoog niveau tot de eerste helft van de jaren dertig van de zeventiende eeuw. Vanaf dan nam de omvang van het budget van de stadsthesaurier af. Dit moet in belangrijke mate worden verklaard door het belang van het verbruik van garnizoenssoldaten voor de inkomsten van de thesaurier. Nadat Frederik-Hendrik in 1633 Rijnberk had ingenomen verdween de belangrijkste dreiging in de oostelijke grensgebieden. Daarmee werd ook het Doesburgse garnizoen verkleind. In de jaren veertig klaagde de magistraat regelmatig in Den Haag dat meer soldaten moesten worden gestuurd.⁶² Andere steden van het kwartier klaagden eveneens over het verminderen van de garnizoenen. De vermin-

---

59. Stabel, 'Tering naar de nering', 57

60. R.M.W. van Schaik, 'The sale of annuities and financial politics in a town in the eastern Netherlands, Zutphen 1400-1600', in: M. Boone, K. Davids en P. Janssens (eds.), *Urban public debts: urban government and the market for annuities in Western Europe (14th-18th centuries)* (Turnhout 2003) 109-126.

61. Ook op het niveau van het gewest werd in Overijssel en in Gelre pas na het vertrek van de koninklijke troepen in de loop van de jaren 1630 begonnen met het verkopen van lijfrenten en obligaties, J.M.F. Fritschy, *De gewestelijke financiën ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden*, 1, Overijssel (Den Haag 1996) 212.

62. OAD, inv. nr. 370f, Minuten van uitgegane stukken, 9 november 1647, 1 juli 1648, 2 maart 1649, 1 juli 1649.

derde inkomsten uit de gemene middelen verklaarden zij onder meer door 'het reduceren van de guarnisoenen'.⁶³

De transformaties die tijdens de Tachtigjarige Oorlog ingang vonden waren ingrijpend. Bij aanvang van de vijandelijkheden weigerde het stadsbestuur geregeld troepen binnen de muren te huisvesten omdat die een ondragelijke last voor de bevolking vormden. Toen de vijandelijkheden decennia later werden beëindigd, waren de soldaten een onmisbaar element van de plaatselijke samenleving en economie geworden. Deze opvallende verandering had alles te maken met de ingrijpende veranderingen die in de organisatie van de staat hadden plaatsgevonden. De ervaringen van Doesburg staan in sterk contrast met die van Herentals, waarvan de financiën in de zeventiende en achttiende eeuw nadelen bleven ondervinden van de aanwezigheid van een garnizoen.⁶⁴

Conclusie

Welke invloed had het proces van schaalvergroting van staat en oorlogvoering op de bestuurlijke autonomie van de bestuurlijke elite van Doesburg? Tijdens de Habsburgs-Gelderse oorlogen konden niet veel veranderingen in de stadsrekeningen worden getraceerd. De toenemende belastingdruk werd in elk geval niet weerspiegeld in de reguliere stadsrekeningen. Oorlog bleek hier geen aanleiding tot structurele veranderingen in het bestuur en de financiën.

Oorlog was wel een ondubbelzinnige motor achter veranderingen in de stadsfinanciën tijdens de Opstand. Aanvankelijk volstond het stadsbestuur met het organiseren van directe belastingen om de verhoogde uitgaven aan het garnizoen te dragen. In vergelijking met de vroege zestiende eeuw waren de uitgaven aan defensie echter zodanig opgelopen dat ze een veelvoud van het reguliere budget van de stadsthesaurier vertegenwoordigden. De stadsbevolking en de inwoners van het platteland droegen noodgedwongen het grootste deel van de kosten. Opdat de stedelijke overheid het geldverkeer tussen burgers en soldaten zou kunnen beheersen, moesten nieuwe belastingen worden ingevoerd. Om de hoge kosten te kunnen dragen, moest worden samengewerkt met andere steden en met andere gewesten.

In de loop van de jaren 1580 stemden de afgevaardigden van Doesburg in de Statenvergaderingen dan ook in met het invoeren van de gemene middelen. Dit ging gepaard met de invoering van nieuwe bestuurlijke organen. De Gede-

---

63. GldA, Archief Staten van Zutphen, inv. nr. 1653, Repertorium kwartiersrecessen, 12 oktober 1650; vergl. over Grave en Heusden: B. Jacobs en R. Sprenger, 'Plaatselijke belastingen', in: T. Pfeil e.a. (eds.), *Steden en dorpen in last. Historische aspecten van lokale belastingen en financiën* (Amsterdam 1999) 75-98, aldaar 82, 89-90.

64. Goris, 'De stadsfinanciën te Herentals', 6-7.

puteerde Staten en de ontvangergeneraal van het kwartier moesten waken over de invoering van de nieuwe belastingen. Deze veranderingen in de fiscale en bestuurlijke organisatie gebeurden in belangrijke mate onder druk van de generaliteit. In ruil voor deze samenwerking, zouden de Staten-Generaal uiteindelijk het grootste deel van de onkosten aan soldaten én aan de fortificaties van de oostelijke Nederlanden en van Doesburg dragen.

Het stadsbestuur deed er dus goed aan mee te werken met de fiscale en bestuurlijke veranderingen op het niveau van het kwartier. De kosten van de verdediging die het stadsbestuur zelf niet konden dragen, werden zo afgewenteld op de generaliteit. De betekenis hiervan kan nauwelijks worden overschat. Terwijl in het begin van de Opstand de soldaten een onoverkomelijke last voor de stadsbevolking waren, lobbyde het stadsbestuur op het einde van de Opstand om een verkleining van het garnizoen te voorkomen. Ook de modernisering van de fortificaties werd bijna volledig door de generaliteit betaald. De lokale defensie kon worden aangepast aan de grootschalige oorlogvoering dankzij samenwerking en staatsvorming op bovenlokaal niveau.

Het stadsbestuur kon bovendien een belangrijk deel van de verhoogde belastinginkomsten opeisen. De stadsthesaurier ontving bij elke verpachting van de gemene middelen een vijfde tot de helft van de lokale inkomsten uit deze gemene middelen. Tegenover die nieuwe inkomsten stonden weinig nieuwe uitgaven. De machtspositie van de bestuurlijke elite van Doesburg werd tijdens het proces van schaalvergroting van staat en oorlogvoering ingrijpend versterkt.

Over de auteur

Griet Vermeesch (1978) studeerde nieuwe geschiedenis aan de Vrije Universiteit Brussel. Daarna schreef ze een proefschrift over oorlog, steden en staatsvorming aan de Universiteit van Amsterdam. Momenteel is zij werkzaam als postdoc aan de Universiteit Leiden binnen het *VIDI*-project 'Civil Services and Urban Communities 1500-1800'.

E-mail: g.vermeesch@let.leidenuniv.nl